

ФОРС ТИЛИДА СОДДА ФЕЪЛЛАРНИНГ ВАРИАНТЛАРИ (خواستن) [xāstan] ФЕЪЛИ МИСОЛИДА)

АРИФДЖАНОВ ЗОКИР

Ўқитувчи, Тошдши

Аннотация. Мақолада қўшима феъллар ва уларнинг тил вариантилигидаги ўрни, ҳা�стан содда феълининг лексик-семантик вариантлари ўрганилган ҳамда улар маъно гуруҳларига ажратилган. Сўрамоқ, илтимос қўймоқ, талаб қўймоқ маъноларининг вариантлари (функционал эквивалентлари) аниқланган.

Таянч сўз ва иборалар: Вариантлилик, лексик-семантический вариант, содда феъллар, префиксали феъллар, қўшима феъллар, функционал эквивалент, маъно гуруҳлари, кўмакчи феъллар.

Аннотация. В статье изучены сложные глаголы, их место в языковых вариациях. Определены и распределены в смысловые группы лексико-семантические варианты глагола *xāstan*. Подобраны значения – спрашивать, просить, требовать, и определены их варианты (функциональные эквиваленты).

Опорные слова и выражения: Вариантность, лексико-семантический вариант, простые глаголы, приставочные глаголы, сложные глаголы, функциональный эквивалент, смысловые группы, вспомогательные глаголы.

Summary. In the article compound verbs and their place in language variations are studied. Also lexical-semantic variants of the verb *xəstan* are defined and distributed in meaningful groups. Such meanings as “to ask”, “to request”, “to demand” are selected and their options (functional equivalents) defined.

Keywords and expressions: Variability, lexical-semantic version, simple verbs, prefixed verbs, compound verbs, the functional equivalent, the semantic group, auxiliary (helping) verbs.

Тилдаги вариантлилик ҳодисаси тилнинг барча (фонетик, морфем, лексик, синтактик ва стилистик) даражаларида ифоданинг рақобатлашувчи воситаларини яратиш эҳтиёжидан келиб чиқкан¹ бўлиб, биз ушбу мақолада кўриб ўтаётган маълум маъно ёки маъноларни ифодалашдаги вариантлилик ҳодисаси эса такорийликдан қочиши, нутққа оро бериш, маълум (бадиий, илмий, расмий ва ҳ.к.) услугуб яратиш ва шу каби бошқа эҳтиёжлардан, шунингдек, сўзловчи ёки ёзувчи яшаб турган минтақаси, ижтимоий табақаси, фаолият соҳаси ҳамда нутқ амалга ошаётган ўрин билан боғлиқ ҳолда келиб чиқади. Шу билан бирга, умумий бир маъно доирасидаги турли маъно оттенкаларини ифодалаш учун ҳам бир сўзнинг турли лексик-семантический вариантыдан фойдаланилади.

Форс тилида кўшма феълларнинг қўлланилиш миқёси жуда кенг бўлиб, Ю.А. Рубинчикнинг айтишича, ҳозирги форс тили струк-

тур (тузилишига кўра турларга бўлинадиган) феъл турлари орасида энг кўп тарқалгани ва ривожланаётгани ҳам қўшма феъллардир². Форс тилида кўшма феъллар муҳимроқ ва ахамиятлироқ ҳаракатлар ҳамда жараёнларни ифодалар экан, бошқа тилларда, одатда, содда феъллар бажарадиган функцияларни бажарадилар³. П. Н. Хонларий ҳам форс тилида кўшма феълларнинг сони содда феъллар сонидан кўп эканлигини эслатиб ўтар экан, ҳозирги форс тилида кўшма феъллар тилдан кўпгина содда ва префиксали феълларни сиқиб чиқарганилиги тўғрисида айтади⁴.

Форс тили феъл тизимида муҳим ўрин тутадиган кўшма феъллар содда феълларнинг синонимлари сифатида кенг қўлланиб, уларнинг турли ҳолатларда қўлланиладиган турли вариантыларининг вужудга келишида

¹ Лингвистический энциклопедический словарь/Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Современная энциклопедия, 1990. – С. 38.

² Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – С. 216.

³ Там же. – С. 217.

⁴ نائل خانلری، پرویز، تاریخ زبان فارسی، جلد دوم، ساختمان فعل، تهران، ۱۳۴۹، ص. ۱۳، ۹۶-۹۵.

SHARQ MASJAD

кatta роль ўйнайди. Ўзбек эроншуноси Д. А. Азимджанованинг таъкидлашича, форс тилидаги қўшма феълларнинг сон жиҳатдан анчагина устунликка эга эканлиги, ҳам ўзаро (қўшма феъллар ўртасидаги), ҳам префиксли ва отдан ясалган феъллар билан бўлган синонимик муносабатларни ривожлантириши учун кенг имкониятлар яратади¹.

Шу ўринда форс тилидаги қўшма феълларнинг [хастан] содда феълининг турли вариантларини ифодалашдаги иштироки эътиборга моликдир. Шу боис қуйида [хастан] содда феълининг лексик-семантик вариантлари ҳамда унинг функционал эквивалентларига дикқат қаратишни лозим деб топдик.

Хоастн [хастан] феълининг маънолари. Форс тилида [хастан] феъли кўп маъноли сўзлардан ҳисобланади. Жумладан, Али Акбар Деххудонинг “Лўғатноме-е Деххўдо” қомусий луғатида² [хастан] сўзининг иккита маъноси (1) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; 2) талаб қилмоқ), Мухаммад Муиннинг “Фарҳанг-е Мўин” изоҳли луғатида³ ушбу сўзнинг олтида маъноси (1) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; 2) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 3) истамоқ, ният қилмоқ, ниятида бўлмоқ; 4) орзу қилмоқ, мушитоқ бўлмоқ; 5) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 6) чақирмоқ, чақириб олмоқ), Ҳасан Амиднинг “Фарҳанг-е Амид” изоҳли луғатида⁴ унинг тўққизта (жумладан иккита архаик) маъноси (1) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 2) майли бўлмоқ, мойил бўлмоқ; 3) ниятида бўлмоқ; 4) яхии кўрмоқ, севмоқ; 5) чақирмоқ, чорламоқ; 6) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 7) қўз тутмоқ, кутмоқ, умид қилмоқ; 8) орзу қилмоқ; 9) истамоқ, хоҳламоқ), Ҳасан Анварийнинг “Фар-

ҳанг-е бўзўрг-е Сўхан” изоҳли луғатида⁵ эса [хастан]нинг ўн саккизта (жумладан, олтида архаик ва бешта оғзаки нутқда учрайдиган) маъноси (1) сўрамоқ, талаб қилмоқ; 2) чақирмоқ, чорламоқ; 3) қарзини сўрамоқ; 4) эҳтиёжи бўлмоқ, керак бўлмоқ; 5) ниятида бўлмоқ; 6) майли бўлмоқ, мойил бўлмоқ; 7) яхии кўрмоқ, кўргиси келмоқ; 8) қўз тутмоқ, кутмоқ, умид қилмоқ ва ҳ.к.) келтирилган. Ю.А. Рубинчик таҳрири остидаги “Фореча-русча” таржима луғатида⁶ [хастан] сўзининг олтида маъноси тўрт маъно қаторида келтирилган (1) истамоқ, хоҳламоқ; ниятида бўлмоқ, ...моқчи бўлмоқ; 2) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; чорламоқ, таклиф қилмоқ; 3) чақирмоқ, чақириб олмоқ; 4) эҳтиёжи бўлмоқ, унга керак бўмоқ).

Форс тилидаги [хастан] феъли маъноларининг сони ва кетма-кетлиги тўғрисида берилган ушбу турлича изоҳларни инкор этмаган ҳолда, ушбу феълининг ҳозирги форс тилида энг кўп кўлланиладиган қуйидаги маънолари ёки маъно гурухларини алоҳида ажратиб кўрсатишни маъкул топдик:

1) а) истамоқ, хоҳламоқ; б) ниятида бўлмоқ, ...моқчи бўлмоқ; д) майл қилмоқ, мойил бўлмоқ, истаги бўлмоқ; э) орзу қилмоқ; ф) тиламоқ;

2) а) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; б) талаб қилмоқ; д) тақозо қилмоқ;

3) а) чақирмоқ, чорламоқ, даъват қилмоқ; б) таклиф қилмоқ; д) чақирмоқ, чақириб олмоқ (мажбурлаш оҳангидга);

4) эҳтиёжи бўлмоқ, (унга) керак (зарур) бўлмоқ;

5) кўнгли тусамоқ, кўргиси (бирга бўлгиси) келмоқ.

Айтиб ўтиш лозимки, [хастан] содда феълининг биз келтириб ўтган ушбу беш маъно гурухидан ҳар бирининг, ҳатто ушбу маъно гурухлари ичидаги ҳар бир маъно-

¹ Азимджанова Д. А. Синонимия глагольной лексики персидского языка: Дис. ... кан.фил.наук. – Т., 1997. – С. 47.

² دهخدا، علی اکبر. لغتname دهخدا. در 222 جزو. تهران، 1324-1359

³ معین، محمد. فرهنگ معین. در 6 جلد، جلد اول، تهران، امیر کبیر، 1371

⁴ عصید، حسن. فرهنگ عصید. تهران، 1389

انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن/ به سرپرستی حسن انوری، در 8 جلد، جلد های 1، 3، 4، 5، 7، 1382 – 1381

⁵ Персидско-русский словарь: в 2-х томах, под редакцией Ю. А. Рубинчика, 3-издание. – М.: Русский язык, 1985.

нинг содда, префиксли ва қўшма феъллар кўринишидаги вариантлари мавжуд бўлиб, бир мақола доирасида уларнинг барчасини кўриб чиқишнинг иложи йўқ. Шундан келиб чиқкан ҳолда, ушбу сўзнинг у англатадиган маъноларнинг иккинчи гуруҳига тегишли бўлган а) сўрамоқ, илтимос қилмоқ; б) талаб қилмоқ маъноларида қўлланилган ҳолати, бошқача қилиб айтганда, сўрамоқ, илтимос қилмоқ, талаб қилмоқ маъноларида қўлланиладиган خواستن [хастан] содда феълининг содда ва қўшма феъллар кўринишидаги вариантлари тўғрисидагина сўз юритамиз.

Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, форс тилида *сўрамоқ*, *илтимос қилмоқ* ва *талааб қилмоқ* маънолари ўртасидаги фарқ ушбу маънолар ўртасида ўзбек тилида мавжуд бўлган фарқ дараҷасида бўлмасдан, бир-бирига анчагина яқин маънолар ҳисобланади ва муайян ситуатив ҳолатлардагина *сўрамоқ*, *илтимос қилмоқ* ва *талааб қилмоқ* маънолари ўртасидаги фарқ яққол кўзга ташланади. Ушбу масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсанак, ўзбек тилида бир-биридан алоҳида бўлган икки маъно ҳисобланадиган *сўрамоқ*, *илтимос қилмоқ* ва *талааб қилмоқ* маъноларининг форс тилидаги **خواستن** [хастан] содда феъли ва унинг вариантлари воситасида берилиши ҳолатини куйидаги икки маъно гуруҳига бўлиб кўрсатишимиз мумкин:

- 1) сұрамоқ, илтимос қилмоқ;
 - 2) сұрамоқ, талаб қилмоқ.

Яъни, خواستن [хāстан] сўзи *сўрамоқ*, *илтимос* қилмоқ, талаб қилмоқ маъноларида қўл-ланилган умумий ҳолатларда *илтимос* қилмоқ, талаб қилмоқ каби икки маъно оттенка-сига эга бўлган умумий *сўрамоқ* маъносини англатса, алоҳида ҳолатларнинг бирида ай-нан *илтимос* қилмоқ маъно оттенкасига эга бўлган *сўрамоқ*, иккинчисида эса айнан *та-лаб* қилмоқ маъно оттенкасига эга бўлган *сўрамоқ* маъносини беради.

خواستن [xästan] феълининг вариантлари ва уларнинг ясалиши. Ҳозирги форс ти-лида турли ўринларда **خواستن** [xästan] содда феъли англатадиган *сўрамоқ*, *илтимос* қил-

моқ, талаб қилмоқ маъноларини ифодалашда ушбу феълга вариант (функционал эквивалент) сифатида энг кўп қўлланиладиган қуидаги феълларни аниқладик:

تقاضا کردن [дархāст кардан], درخواست کردن [taɣāzā karдан], خواهان [xāstār šodan], خواستار شدن [xāstār šodan], طلب کردن [талаб кардан], طلب [талаб кардан], طلبین [xāxān šodan], طلب شدن [xāxān šodan], خواهند [талабидан], مطالبه کردن [мотālebe кардан], خواهند [талабидан], طالب شدن [tālēb šodan], طالب [талеб шодан], شدن [xāxānde šodan], استعلام کردن [есте-дъя кардан], استدعا کردن [есте-дъя кардан], تعارف کردن [таъроф кардан], خواهش [xāxeš кардан], خواهشمند بودن [xāxešmand будан], خواهشمند [xāxešmand будан], مسئلت کردن [масъалат кардан], دعا کردن [масъалат кардан], مسئلت [масъалат кардан], تمنا [доā кардан], التماس کردن [елтемāс кардан], تمنا [доā кардан], داشتن [таманинā дāштан].

Шунингдек, ўтмишда **хөвөстн** [xāstan] сода феълининг варианatlари сифатида қўлланилган, бугунги кунга келиб эса архаизмларга айланган қуйидаги қўшма феъллар ҳам аниқланди:

خواستار کردن [xāst kardan], خواست کردن [xāc-tāp kardan], خواستاری کردن [xāstāri kardan], خواستاری شدن [xāstdār šodan], خواهان شدن [xātāh šodan], درخواه شدن [xāxešak kardan], خواهشک کردن [darxāh šodan].

Келтирилган ушбу феъллардан ҳар бири-нинг феъл қисмини ташкил этувчи кўмакчи феълларнинг ўзи ҳам биттадан тортиб бир не-чагача функционал эквивалентларга эга бўлиб, бунда [кардан] кўмакчи феъли ўзининг [немудан], [даштан] [дাশтан] каби, [шдан] [шодан] گрiddиен [гаشتан], [гардиан] каби функционал эквивалентлари билан ўрин алмасиб келади. Масалан, дрхояст تقاضа шаклида, дрхояст номони феълининг крдин шаклида, تقاضа даштан ва تقاضа номони феълининг крдин меснәт ва меснәт крдин феълининг меснәт крдин, меснәт крдин шаклларида ёки феълининг шаклларида хам қўлланилишини кузатиш мумкин.

Кўриб ўтганимиздек, ҳозирги форс тили-
да خواستن [xāstan] содда феъли вариантлари-
ни яратувчи қўшма феълларнинг ясалишида
خواستن [xāstan] ғеълининг от қисми сифатида
қўшма феълларнинг ўтган замон ва ҳозирги-

SHARQ MASJ'ALI

келаси замон негизларидан ясалган от (феълдан ясалган от, ҳаракат номи) ва сифатдош туркумларига оид сўзлар (خواستار, درخواست) (خواهشمند, خواهش, خواهان), шунингдек, араб тилидан ўзлашган от (феълдан ясалган от, ҳаракат номи) ва сифатдош туркумларига оид сўзлар (التماس, مسئلت, تقاضا, مطالبه, طالب, طلب) иштирок этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, нутқда такрордан қочиш, нутқнинг чиройли ва ранг-баранг чиқишини таъминлаш, нутқда бир сўз воситасида ифодаланган маънога унинг вариантлари ёрдамида аниқлик киритиш, маънони турли лексик ва синтактик унсурлар билан муносабатда муносиб сўзлар билан беришга бўлган уриниш билан бирга-

ликда кўзда тутилган маънони айни контекста хос сўз варианти билан беришга ҳаракат қилиш функционал эквивалентлик (вариантлик)ни келтириб чиқарувчи асосий омиллардан ҳисобланади. **خواستن** [хা�стан] содда феъли англатадиган биргина *сўрамоқ, илтимос қилмоқ, талаб қилмоқ* маъноларини ифодалаш ўрнида ўн саккизта қўшма феъл (ушбу қўшма феъллардаги кўмакчи феълларнинг вариатив шаклларини ҳисобга олмаган ҳолда) ушбу феълнинг вариатив шакллари вазифасида келади. Форс тилида кенг **қўлланиладиган** **خواستن** [хা�стан] содда феъли қўп маъноли сўзлардан ҳисобланиб, бугунги кунда беш маъно гурухига кирувчи ўн уч маънони ифодалашда қўлланилади.

